

Роксолана КОСІВ

науковий співробітник
Національного музею у Львові
ім. А. Шептицького

ТРИ БУКОВИНСЬКІ ПЛАЩАНИЦІ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТ. ЗІ СЦЕНОЮ ПОКЛАДЕННЯ ДО ГРОБУ У ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ У ЛЬВОВІ ІМ. АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

У XVIII ст. плащаниці були необхідним атрибутом богослужби від періоду Великої П'ятниці до Вознесіння Христового. Тематика українських плащаниць того часу була доволі усталеною. За іконографією їх можна поділити на дві групи. До однієї, яка домінує, відносяться плащаниці зі зображенням Христового тіла та написом. Друга група пам'яток – менше поширена, мала зображення сцени Покладення Христа до гробу у різних варіантах. Треба зазначити, що ця сцена загалом належить до рідкісних серед мальованих західноукраїнських плащаниць XVIII ст. Плащаниці того часу також різнилися за технікою виконання. До поширеніших належать плащаниці мальовані олією на тканині, як правило полотні або шовку, меншу групу творів складають гаптовані плащаниці. Однак, українські гаптовані плащаниці більше відомі в літературі [1], плащаниці мальовані малодосліджені.

Об'єктом нашої розвідки є три мальовані плащаниці зі сценою Покладення Христа до гробу зі збірки Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького (далі – НМЛ). Ці плащаниці були передані у НМЛ 1960 р. з Чернівецького краєзнавчого музею. Первісне місце походження двох пам'яток не відоме, у Книзі вступу НМЛ вони окреслені як буковинські. Третя плащаниця була передана 1899 р. від о. Емиліана Никоровича пароха церкви с. Лукавець Вишній, про що зазначено на її звороті: “ДАНО ОТЪ ХРАМА БОЖОГО. / ДЕРЕВНЯ ЛУКАВЕЦЬ ВЫСШІЙ Н/С. / 2/14 ФЕВРАЛЯ 1899 Г. / ЕМИЛІАНЪ НИКОРОВИЧЪ. СВЯЩЕННИКЪ.” (НМЛ І-3278). Село Лукавець Вишній (тепер с. Лукавець Вижницького р-ну Чернівецької обл.) знаходиться поблизу смт. Берегомет на Буковині. Плащаниці подібні між собою і виділяються композицією та іконографією серед усієї групи мальованих плащаниць зі збірки НМЛ,

яка налічує понад 70 творів, тому можна пов'язувати їх також спільним походженням і окреслити як “буковинські”. Одна з трьох плащаниць має вкладний текст, писаний кириличними літерами церковнослов'янською і румунською мовою, де вказано, що вона виконана у лютому 1778 р. (НМЛ І-3280). Інші дві плащаниці приблизно того ж часу виконання.

Плащаниці доволі великого розміру; зображення виконані технікою олійного живопису. Основою плащаниці 1778 р. є шовк, який і виступає тлом для зображення, дві інші плащаниці мальовані на суцільно заґрунтованому полотні. На них у центрі закомпоновано сцену Покладення до гробу та євангелістів на кутах (одна плащаниця без євангелістів), проте кожна відрізняється деталями іконографії. Загалом, як для XVIII ст., сама сцена Покладення до гробу на цих плащаницях доволі традиційна. У центрі на світлій тканині над саркофагом зображене тіло Христа, звернене головою вліво. Тканину підтримують Йосиф Ариматейський та Никодим, зображені в головах і ногах Спаса. Постаць Богородиці типово для тогочасного періоду намальована у центрі за тілом Христа, поруч з нею справа дві або три святі жінки (як правило, це Марія Магдалина, Марія Клеопова та Соломія Заведєєва) і зліва св. Іван Богослов, який на усіх трьох плащаницях зображений біля голови Спаса. Подібні варіанти іконографії Покладення до гробу були поширені на українських антимінсах XVIII ст., на іконах Страстей Христових XVII–XVIII ст. Типовим для антимінсів є також образи чотирьох євангелістів на кутах у картушах. Їхні зображення зустрічаються на українських антимінсах орієнтовно від 1640-х рр., але на плащаницях XVII – XVIII ст. трапляються рідко. Загалом, з усієї збірки мальованих плащаниць НМЛ лише три твори XVIII ст. [2] мають зображення сцени Покладення

до гробу з євангелистами на кутах. Їхні зображення відомі також на українських воздухах XVII – XVIII ст. і на грецьких та балканських плащаницях XVI ст. зі сценою Оплакування Христа.

Загалом, попри усталену іконографію на плащаницях трапляються несподівані деталі. Такою є буковинська плащаниця 1778 р. У центрі вона має зображення сцени Покладення до гробу. Тіло Христа у пов'язці на стегнах лежить на тканині, яку в головах і ногах Спаса тримають Йосиф Ариматейський та Никодим і покладають до відкритого гробу у вигляді саркофага. Тут, так як і майже у всіх сценах Покладення до гробу, не відтворено історичного обряду поховання, що практикувався в юдейській традиції, коли тіло померлого щільно загортали в полотно. Саме так висвітлено похорон Христа в Євангелії від Івана (Ів. 19, 38-42), де є найповніший опис цієї події. І тільки в Євангелії від Івана згадано про присутність на похороні Христа Никодима, який приніс пахощі. У сценах Покладення до гробу, на відміну від іконографії Оплакування східно-християнської традиції, постать Богородиці переміщується до центру і розміщується за саркофагом. Це знаходить аналогії із західноєвропейською іконографією Пієти, варіанти якої відомі в українському мистецтві від 1620-х рр. На плащаниці 1778 р. біля Богородиці намальовано три жінки, підписи вказують що це Марія Магдалина, Марія Клеопова та Марія Якова. Характерно для XVIII ст. тіло Христа має темну сірвато-охристу карнацію, – у цьому часі майстри намагалися передати ознаки мертвого тіла, що не було традиційним для східно-християнської іконографії до XVI ст. включно, де карнація Христового тіла була така ж, як і пристоячих. Постаті св. Івана Богослова, Богородиці і плачучих жінок намальовані на тлі червоного півкола, що, можливо, символізує гору Голготу. На відміну від українських антиминосів XVIII ст., де сцену Покладення до гробу зображали на тлі пейзажу, – найчастіше це була панорама Голготи та Єрусалиму, на цих трьох плащаницях тло локальне. Це більше підкреслює символічність сцени. Попри поширення на гравюрах XVIII ст., зокрема й у сценах Покладення до гробу, барокової експресивності, буковинські плащаниці зі збірки НМЛ відрізняються стриманістю. Єдина деталь, що підкреслює емоційність – сльози на щоках Богородиці та святих жінок.

Посередині зверху на плащаниці 1778 р. намальована півфігура Бога Отця, від якого сходить Святий Дух у вигляді голуба у золотистому сяйві. Постать Бога Отця оточена півколом хмар. Таким чином на плащаниці представлено образ Новозавітної Трійці, що є винятковим для таких українських пам'яток. Зображення Бога Отця та Святого Духа над сценою Покладення до гробу відоме на антиминосі ав-

торства Івана Щирського, Леонтія Тарасевича та Федора 1694 р. виконаного для московського патріарха Адріана. Цей антиминос знаходить ще й інші аналогії з буковинською плащаницею 1778 р.: зображенням св. Івана Богослова, який нахилився до лику Спаса, образами трьох св. Марій (Магдалини, Клеопової та Якової). Усі персонажі так само як на плащаниці мають написані імена на німбах. Подібним також є драпування тканини, на якій зображене тіло Христа. Згаданий антиминос київських майстрів користувався великою популярністю, зокрема, у збірці НМЛ знаходиться антиминос кін. XVII ст. (Гд-110) [3], який близький до нього за манерою виконання. На ньому також є зображення Бога Отця. Таким чином, можна говорити про залежність іконографії плащаниці 1778 р. від антиминоса київських граверів. Загалом, як вдається простежити в середовищі київських майстрів наприкінці XVII–XVIII ст., був популярним мотив із зображенням Бога Отця та Святого Духа над мертвим тілом Христа. Такою є гравюра Оплакування Христа А. Козачківського 1726 р. [4]. Якщо звернутися до іконографії плащаниць, то подібне зображення відоме на гаптованій плащаниці кін. XVI ст. з кладовищенської церкви у Кам'янці Подільському [5], гаптованій плащаниці 1561 р., що знаходилася у храмі в Смоленську, на плащаниці 1666 р. з Путивльського Печерського монастиря [6]. На них зображено багатофігурну сцену Оплакування, над якою у центрі у сегменті – Святий Дух у вигляді голуба, а ще вище, у складній мандорлі – Саваот на престолі. Така іконографія має паралелі з образом Батьківства. Згадані плащаниці походили від одного взірця, дві перші, можливо, виконані в одній майстерні. Ще один момент цієї іконографії на плащаниці та згаданих гравюрах, це те, що Святий Дух сходить від Бога Отця, що підкреслює визнання віри східної Церкви.

На плащаниці 1778 р. образи євангелистів та їхні символи уміщені в рокайлевій картуші. У трьох євангелистів Луки, Марка та Івана на сторінках відкритих книг написані цитати, що розпочинають їхні євангелія. Такий прийом відомий на сербській плащаниці кін. XVI ст. з монастиря Хіландара на Афоні [7]. По периметру на краях полотнища буковинської плащаниці 1778 р. закомпоновано текст тропаря Великої суботи “БЛГОБРАЗНІЙ ІСИФЪ СО / ДРЕВА СНМ ПРЕЧТО ТЛО ПЛЩЕНИЦЕЮ ЧИСТОЮ ВЪВІВЪ / И БЛАГОУХАНМИ / ВО ГРОБЪ НОВЪ ЗАКРВЪ ПОЛОЖИ”. Цей текст на плащаниці написаний церковно-слов'янською мовою, у той час коли в підписах імен над святими зустрічаються грецькі транслітерації, зокрема “Ω” та “Σ” в словах “ΙΩΑΝ”, “ΙΩΣΙΦ”, “ΙΑΚΩΒΟΥ” та “ΝΙΚΟΔΗΝΟΣ”.

Малюнок цієї плащаниці виділяється опрацьованістю деталей, що знаходить аналогії з антиминосами, друкованими з мідного кліше. Іконографія

плащаниці подібна до тогочасних антими́нсів зображенням євангелістів у картушах на кутах; спільним також є наближений до квадрата формат полотна, – домінуюча більшість плащаниць того часу мають форму прямокутника видовженого по горизонталі. Як ми згадували, на цій плащаниці є вкладний текст написаний на вузькій стрічці на краю полотна знизу: “А ЧЄСТ. АЕР. А ХОМОРУ [...] А҃ФОН ФЄІВ. К: [...]”; далі меншими літерами “[ШИСЛУЗУГ Р ЄМЄРИТУЛ. ІЄРЕІ [...] [ЗНИМРЕС]”. Через потертя фарбового шару деякі літери напису прочитуються погано. Вдалося прочитати вкладний текст, де вказано, що “Цей аер з Хомору зроблений [...] ігумена священника Дооїле (?) [...] року 1778 лютого 20 та раба [...] шанованого іерея [...]”*. Таким чином, можна пов’язувати цю пам’ятку з відомим монастирем у Хоморі на Буковині (Румунія). У цьому написі плащаниця названа “аер” – з гр. воздух. Великий розмір плащаниці свідчать про те, що воздухом вона бути не могла. Такий термін на означення плащаниці використовувався на російських, румунських та молдавських плащаницях XV – XVI ст. (на молдавській плащаниці 1545 р. з монастиря на Афоні, плащаниці 1592 р. з монастиря в Путні вкладу Єремії Могили та ін. [8]). Цей термін вжитий на українській мальованій плащаниці 1720 р. з с. Бориничі Жидачівського р-ну Львівської обл. (НМЛ І-1374), хоча в написі тропаря навколо використано термін “плащаницею”. Термін “аер” свідчить про зв’язок між воздухами та плащаницями. Як прийнято вважати, воздухи, старші за походженням, вплинули на появу плащаниць [9], які увійшли у вжиток орієнтовно з XIII ст. і спочатку не мали особливого поширення.

З двох інших буковинських плащаниць виділимо пам’ятку з с. Лукавець Вишній. Ця плащаниця також характеризується насиченою іконографією. У центрі полотна зображено сцену Покладення до гробу. Так само як на плащаниці 1778 р., тканину з тілом Христа справа і зліва в голові і ногах Спасителя тримають Йосиф Ариматейський та Никодим. Богородиця зображена у центрі зі складеними на грудях руками звернена до Христа, біля неї з одного боку св. Іван Богослов, а з другого – дві жінки, одна з них, очевидно, Марія Магдалина. За Богородицею великий однорамений хрест біля якого спис і тростина. Зображення хреста на українських плащаницях явище рідкісне, однак його зображення, як і знарядь страстей, знову ж таки типове для тогочасних антими́нсів. Хрест трапляється на буковинських та сербських плащаницях XVI ст. [10]. На плащаниці з с. Лукавець Вишній біля св. Івана та Никодима зверху намальовані два червоні шестикрилі херувими. Їхні образи відомі на найстарших візантійських та балканських плащаницях кін. XIII–XIV ст., що мають зображення тіла Христа та ангельських сил, пере-

важно херувимів та серафимів. Натомість на українських плащаницях XVII–XVIII ст. образи вищих ангельських сил трапляються рідко, частіше зустрічаються ангели і архангели. Зображення херувимів та серафимів популярні на українських воздухах XVII–XVIII ст., де вони komponуються у кутах навколо центрального зображення.

Як і на плащаниці 1778 р., на пам’ятці з с. Лукавець Вишній у кутах зображені євангелісти з символами. Однак тут, на відміну від плащаниці 1778 р., де євангелісти зображені на локальному тлі, вони намальовані в інтер’єрі у момент написання євангелій. Між ними обабіч сцени Покладення до гробу у видовженому по вертикалі прямокутнику намальована сцена Воскресіння Христа (зліва) та Бичування (справа). Внизу на передньому плані знаряддя страстей: терновий вінок, чотири цвяхи, молоток та кліщі. Зверху і знизу сцени Покладення до гробу закомпонована широка смуга орнаменту та ще одна навколо. На краях полотна у неширокій смузі написано текст тропаря, з якого прочитуються лише окремі слова “[...] ПЛАЩЕНЬЦЕЮ / [...] М [ГРО]Б[Ў] / НОВ[Ў] ПОКРИВЪ ПОЛОЖ[И...]”. Таким чином, на цій плащаниці маємо приклад складного потрійного обрамлення центральної сцени. Відомі приклади розміщення на плащаницях XV ст. інших сцен, крім центральної Оплакування. Вони розміщуються по боках або навколо середника найчастіше у клеймах. Такою є візантійська плащаниця XIV ст. зі сценами Причастя апостолів, російська плащаниця кін. XV ст. зі зображенням 14 празників [11]. Такі українські плащаниці XV–XVI ст. нам невідомі, хоча цілком можливо, що вони існували. На українських плащаницях XVII–XVIII ст. приклади розміщення празникових чи страсних сцен є рідкісними. У збірці НМЛ це єдина плащаниця такої іконографії.

Ще одна буковинська плащаниця зі збірки НМЛ (І-3279) має простішу іконографію. Сцена Покладення до гробу на ній подібна до її зображення на плащаниці з с. Лукавець Вишній, проте замість херувимів тут намальовані півфігури ангелів з рипідами на хмарах. Йосиф Ариматейський у характерному для старозавітних священників головному уборі. Виділяється також зображення великого хреста по центрі за фігурою Богородиці. Це також споріднює цю плащаницю з іконографією воздухів зі сценою Покладення до гробу та антими́нсів. На цій плащаниці відсутні зображення євангелістів. Також слід звернути увагу на іконографію Христового тіла. Руки Христові складені навхрест на грудях, що на українських плащаницях трапляється рідко, переважно вони опущені вздовж тіла. На візантійських та російських плащаницях XV ст. відомі приклади зображення Христового тіла зі складеними на грудях руками. Цей варіант знаходить аналогії з іконографією

Не ридай мене мати, що появилася у візантійському мистецтві наприкінці XII ст. приблизно тоді, коли й плащаниці. Сцена Покладення до гробу на плащаниці з с. Лукавець Вишній намальована на темному синьо-зеленому тлі, на плащаниці, що не має відомого точного походження на блакитному. У загальному колориті обох плащаниць домінують синьо-зелені відтінки з вкрапленням червоно-оранжевого. Попри деяку стилістичну подібність, що є ознакою того, що пам'ятки виконані приблизно в одному часі – в останній чверті XVIII ст. вони мають різних авторів. Ще інший майстер намалював плащаницю 1778 р.

Як можна прослідкувати, три описані буковинські плащаниці наслідують іконографічну схему багатопігурних плащаниць XV–XVII ст. балканського та грецького походження зі сценою Оплакування. Сцена Оплакування в українському іконописі витісняється сценою Покладення до гробу орієнтовно з кінця XVI ст. З наступного століття вона відома на воздухах, або як їх ще називали “маленькі плащанички”, на антимінсах та плащаницях. Існують варіанти, які поєднують іконографію Покладення до гробу та Оплакування. Однак на домінуючій більшості пам'яток Богородиця за західноєвропейським взірцем зображується у центрі за тілом Христа, а не біля Його голови, як в Оплакуванні візантійської традиції. Відповідно Йосиф Ариматейський та Никодим, а інколи також й ангели тримають тканину з тілом Христа за кінці. Ця деталь якраз і є основною, що відрізняє сцену Покладення до гробу від Оплакування. З другого боку виразно вдається простежити залежність іконографії описаних плащаниць від антимінсів та воздухів зі сценою Покладення до гробу та євангелістами, зокрема плащаниці 1778 р. від антимінса 1694 р. київських майстрів Івана Щирського, Леонтія Тарасевича та Федора. Проте між антимінсами та згаданими плащаницями є й відмінні деталі. На плащаницях не акцентувалися усі знаряддя страстей, як це характерно для антимінсів. Різнилися ці церковні тканини також характером написів, – на плащаницях це тропар Великої суботи, уміщений навколо центрального зображення.

1. Логвин Г. Вишивання та гаптування / Історія українського мистецтва в шести томах. Мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – Київ: 1967. – Т. 2. – С. 402-413; Кара-Васильєва Т. Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. Іконографія, типологія, стилістика. – Львів: Свічадо, 1996. – С. 108-123; Її ж. Українська плащаниця: історія, іконографія і символи, Київ // Київська церква. – Київ-Львів: Вид. оо. Василяян,

2001. – № 2-3. – С. 193-198; Гелитович М. Гаптовані плащаниці із збірки Національного музею у Львові // Ти творець. Українське народне мистецтво: поклик часу. Окреме число журналу “Образотворче мистецтво”. – Київ, 1996. – С. 54-59; Сидор-Ошуркевич О. Пам'ятки сакрального гаптування XV–XVI століть у збірці Національного музею у Львові // Записки наукового товариства імені Шевченка. Праці комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – Львів, 1998. – Т. ССXXXVI. – С. 421.

2. Крім двох згаданих буковинських плащаниць зображення сцени Покладення до гробу з євангелістами має плащаниця 1750 р. невідомого походження (НМЛ I-1133).

3. Див.: Сидор-Ошуркевич О. Українська антимінсна гравюра XVII–XVIII ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Секції мистецтвознавства. – Львів, 1994. – Т. ССXXVII. – С. 180-181.

4. Репродукована: Степовик Д. Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи. – Київ: Наукова думка, 1982. – С. 91.

5. Репродукована: Логвин Г. Вишивання та гаптування... – Іл. 290.

6. Про ці плащаниці див.: Труды восьмого Археологического съезда въ Москве въ 1890 г. – Москва, 1897. – Вып. IV. – Табл. XXXV; Кондаков Н. Памятники христианского искусства на Афоне. – Москва: Индрик, 2004. – С. 280. – Ил. XLV; Логвин Г. Вишивання та гаптування... – С. 413.

7. На цій сербській плащаниці два євангелісти розміщені поруч із Богородицею та св. Іваном і стають ніби учасниками події. Іконографія цієї плащаниці виділяється також тим, що постать Богородиці зображена не біля голови Христа, а за каменем помазання. Див. репродукцію: Кондаков Н. Памятники христианского искусства ... – С. 267. – Ил. XLIII.

8. Там само. – С. 269-270.

9. Там само. – С. 258-260; Byzantium: Faith and Power (1261–1557) / Evans H. C. – New York: Metropolitan Museum of Art, 2004. – P. 312.

10. Див.: Кондаков Н. Памятники христианского искусства... – Ил. XLI, XLIII; Логвин Г. Вишивання та гаптування... – Іл. 290.

11. Див.: Byzantium: Faith and Power (1261–1557) / Evans H. C. – New York: Metropolitan Museum of Art, 2004. – P. 312; Манушина Т. Плащаниця із зібрання Загорського музею // Памятники культуры. Новые открытия. – Москва, 1977. – С. 245-252.

Автор статті вдячна Міхаїлу Тимошенко за допомогу у перекладі цього напису.